

BİR TENKİD HAKKINDA BÂZİ MÜLAHAZALAR

Orhan F. Köprülü

İslâm Ansiklopedisi'nin V. cildini ikmal etmek üzere bulunduğu bir sırada, bundan bir sene kadar önce, Hamburg Üniversitesi On Asya Tarihi ve Kültürü Profesörü Dr. Bertold Spuler, *Der Islam* Mecmuasında bu Ansiklopedi'nin bütününe şâmil bir tenkid yazısı neşretti. Prof. Spuler'in bu yazısını büyük bir alâka ile karşılayan İslâm Ansiklopedisi Tahrir Hey'eti 48. cüzün başında bu tenkidin bir tercümesini de ilâve olarak verdi.

Evvelden söylenenlere kapılarak bu tenkidin tercümesini büyük bir sabırsızlıkla beklemiştim. Tahrir Hey'etinin mezkûr yazının başındaki «ne göklere çıkarmak ne de yerin dibine batırmak tarzında yazılmamış olan bu tenkidi samimiyetle Türk okuyucularımızın önüne koymak zevkini duyuruyoruz» şeklindeki takdimi bende genç Alman Profesörünün nümüne sayılabilecek bir tenkid yazısıyla karşılaşacağım zehabını uyandırmıştı.

İşte böyle bir ümitle okuduğum makale, maalesef beni büyük bir hayâl sukûtuna uğrattı. İslâm Ansiklopedisi'nin husûsiyetlerini bilmiyen bir kimse için Tahrir Hey'etinin yukarıda dercettiğim takdimi hakkı gibi görünebilir, fakat mes'eleyi dâha yakından tetkik etmiş olanlarca bunu böyle telâkki etmeğe pek imkân göremiyorum. Altı seneye yakın bir zamandır İslâm Ansiklopedisi'nin yazı ailesine dahil bulunmam ve Ansiklopedi'nin bütün cüzlerini büyük bir dikkatle takip etmemi hasebiyle bu tenkid yazısı hakkında fikirlerimi söylemeği faydalı buldum.

Evvelâ şurasını belirtmek isterim ki, Profesör Spuler'in makalesini dikkatle okuduğum halde bunu niçin yazdığını bir türlü anlayamadım. Zannedersem müellif tenkide giriştiği geniş kadro içinde bunalıp kalmış, bundan dolayı Ansiklopedi'nin ne bütününe ne de muayyen bir mevzu etrafında yazılmış olan maddelerini ele almak imkânını bulamamıştır.

Bu mükaddemeden sonra Profesörün ileri sürdüğü mülahazaların tahlil ve tenkidine başlayabiliriz. Profesör Spuler, Ansiklopedi'deki maddeleri ehemmiyet derecelerine göre şöyle sıralamıştır :

- I. — Umûmî olanlar ki bunlara çerçeve maddeler de denilebilir,
- II. — Memleket, şehir, kavim ve sülâlelere ait maddeler,
- III.— Hâl tercümelerini alâkadar eden maddeler.

Her tasnifin muhakkak ki indî bir tarafı mevcuttur. Fakat yine her tasnifin amelî bir faydası olduğu da şüphe götürmez bir hakikattir. Halbuki Spuler yukarıda gösterdiğimiz tasnife istinat ederek Ansiklopedi maddelerinin kıymetli veya kıymetsiz tarafları hakkında bir şey söyleyemiyor. Onun yaptığı şekilde bir tasnifin ilim ile alâkasını bulmak cidden güçtür. Zira, o tamamiyle mihanikî olarak yaptığı tasnifin şu veya bu tarafına birtakım maddeleri serpiştirmiştir. Doktor Spuler bu kolay yolu ihtiyar edeceğine, hiç olmazsa bildiği mes'elelerde, orijinal veya kısmen orijinal olan maddelerle compilation mahsûlü bulunanları tefrik cihetine gitseydi hem faydalı olur, hem de kendi görüşünü izah etmek fırsatını bulabilirdi.

Bütün bunları bir tarafa bırakalım; Profesör ihtimal dikkatsizliğine kurban gitmiş olacak ki bir çok defalar bizzat kendi koyduğu tasnife bile riayet edememiştir.

I. — Profesör Spuler umûmî maddeler meyanında Fuad Köprülü'nün Çağatay Edebiyatı'nı da zikrettiği halde aynı mahiyette olan ve yine Fuad Köprülü tarafından yazılan ve Ansiklopedi'nin 28 sahifeden fazla bir yerini işgal eden Azerî (bunun bir kısmı Lehçeye daha büyük kısmı ise Azerî edebiyatına aittir) maddesini kaydetmemiştir. Yine umûmî maddeler meyanında Elçi [Mecdûd Mansuroğlu] maddesi ki, burada kelimenin yalnız lûgat mânası üzerinde durulmuştur. Arpalık [Tayyib Gökbilgin] Bâbıâli [Tayyib Gökbilgin] maddelerine yer verildiği halde Bâlâ [M. Cavid Baysun], Balyos [M. Cavid Baysun], Ferik [Orhan F. Köprülü] maddeleri meskût geçilmiştir.

Münekkid, Ansiklopedi'de ancak yarım sahifelik bir yer tutan Elçi maddesinin pek kısa olduğunu ifade edeceğine bu maddenin bir cüzü olan Balyos maddesinin nasıl olup da Ansiklopedi'de 4 sahifelik bir yer işgal ettiğini tesbite çalışsaydı daha iyi ederdi. Ne yazık ki Spuler isimlerini yazmak zahmetine dahi katlanmadığı Bâlâ ve Ferik¹ maddelerinin tamamen yeni bir tedkik mahsûlü olduklarını da fark edeme-

¹ İslâm Ansiklopedisi için 1947 bidayetinde yazdığım Ferik maddesi aynı senelerde Ansiklopedi'nin 35. fasikülünün 570 - 571 sahifelerinde intişar etmişti.

Aradan iki sene geçtikten sonra bu makalem Mehmed Zeki Pâkalın'ın bastırduğu *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul 1949, fasikül VII, s. 606-607) ünde yalnız bibliyografyaya ait malûmat atılarak ve bâzı isimler yanlış iktibas edilerek çıkmıştır. Mehmed Zeki Pâkalın'ın yer ve müellif göstermeden yaptığı bu iktibasın tam bir intihâl olduğunu burada belirtmek isteriz.

miştir. Muhterem Profesör tasnifli yazısının tasnifsiz bir yerinde benim Ferik maddesini kısa bulduğunu, söyleyeceğine bu maddeye daha neler ilâve edilebileceğini gösterseydi, tenkidinin ciddi bir esasa dayandığı anlaşılırdı. Doktor Spuler hiç değilse aynı maddenin Leiden tabında kaç satırla yazıldığına zahmet edip baksaydı tenkidini herhalde bu şekilde yapmazdı.

II. — Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Profesör Spuler, üçlü tasnifinin ikinci kısmında memleket, şehir, kavim ve sülâlelere ait maddelere yer vermiştir. Lâkin evvelce işaret ettiğimiz dikkatsizliğin burada da devam ettiğini görüyoruz.

Spuler'in tasnifinin bu kısmında yalnız memleket, şehir, kavim ve sülâlelerin yer alması lâzım gelirken Aya Sofya maddesinin bu meydana zikredildiği hayretle müşahade olunuyor. Hele küçük şehirlerden bahis sırasında Belgrad maddesiyle Bitlis maddesi arasında, eski bir Türk masalının adı olan Billûr Köşk maddesini de sayması insanda bunun ancak bir mürettip hatâsı olabileceği zehabını uyandırıyor.

III. — Tasnifinin üçüncü kısmında ise Spuler fikrini şu suretle ifade ediyor :

«Hâl tercümelerini burada ancak sırada üçüncü olarak zikretmemizin sebebi bilhassa şudur: Çünkü el altında bulunan yardımcı vasıtalar ile muhtelif şahısların bir tasvirini ortaya koymak hâlâ bu tarz çalışmaların en kolay olanıdır; bunu söylemekle bu çalışmaların ehemmiyet ve faydasından şüphe edildiği mânası anlaşılmasın».

Profesör, bu kadarla iktifa etse yine iyi, fakat fikrini izah için ilâve ettiği notta *Sicill-i Osmanî*'yi ve daha fecii *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'ni bu yardımcı vasıtalar arasında saymakla en umûmî yardımcı eserlerin kıymeti hakkında dahi en ufak bir bilgiye sahip olmadığını göstermiştir. İnsan, münekkidin yukarıdaki satırlarını gördükten sonra, ister istemez onun Ansiklopediyi okumadığına inanmak zorunda kalıyor. Kendisi herhalde Leiden tabının tesiri altında kalmış olacak ki, hükümlerini meselâ Cl. Huart'ın Th. Menzel'in yazılarını okuyormuşçasına vermekten çekinmemiştir. Halbuki pek mütenevvi cephe- li şahsiyetler (aynı zamanda şâir, bestekâr, hattat v.b.) hakkındaki araştırmalar biyografilerin zannedildiği kadar kolay olmadığını isbat eder.

Profesör Spuler'in, çok indî olan kendi tasnifine dahi riayet etmediğini böylece belirttikten sonra bir de yaptığı tenkidin mahiyetini gözden geçirelim.

Bu hususta onun hiç bir şey yapamadığını söylersek mübalâğa etmiş olmayız. Zira Profesör hiç bir maddenin esaslı değil hattâ sathî bir tenkidine bile girişmemiştir.

Spuler'in tenkidi, maddelerin yanına ilâve edilen uzun, kısa gibi kelimelerle bütün bir maddeyi değerlendirmeye çalışmaktan ileri gidememiştir. Bazı maddelerin üzerinde gördüğümüz * ise münekkidin «pek uzun ve mühim maddeleri» göstermek için kullandığı bir işaretlerdir. Umûmiyetle her biri başlı başına bir makale olan maddeler hakkında bu kadar iptidai bir düşünce ile hüküm vermeğe kalkışmanın mânasızlığını belirtmeğe lüzum bile görmüyoruz.

Ne yazık ki, Doktor Spuler bu basit işi dahi diğerleri gibi dikkatsizce yapmıştır.

Meselâ 19 sahifelik Akkoyunlular [Mükrimin Halil Yınanç] ve 11 sahifelik Dânişmendîler [Mükrimin Halil Yınanç] maddeleri uzun ve mühim addedildiği halde, 30 sahifelik Hârizmşâhlar [Fuad Köprülü] maddesinde bu vasıflar görülmemiştir. Profesörün bu sonuncu maddenin yepyeni bir zihniyetle ve örnek olacak bir şekilde kaleme alındığının farkına varmamasını mâzur görelim. Fakat hiç olmazsa Hârizmşâhlar'ın gerek tarihte oynadıkları rol bakımından gerek onlara dair etüdün, * işaretini kullandığı iki maddeye muadil bir yer işgal etmesinden dolayı bu yazıya da aynı işareti koymasına icap etmez miydi. Aşağıda vereceğim misâl ise onun kendi vâz ettiği esaslara bile riayet edemediğini bir kere daha gösterecektir. Spuler'in, Ansiklopedi'de 5 sahifelik bir yer işgal eden Âli Paşa [H. Ongunsu] maddesini * işaretiyle gösterirken 9 sahifeden fazla bir yer tutan Fuad Paşa [Orhan F. Köprülü] maddesini meskût geçmesini izah epeyce güçtür. Tanzimat devrinin Reşid Paşa'dan sonra en ileri gelen iki siması olan Âli ve Fuad Paşaların kıymet bakımından yekdiğerine tercihi pek kolay değildir. Hâl böyle iken, bunlardan Âli Paşa Ansiklopedi'de çok umûmî olarak yazılmış, Fuad Paşa ise daha geniş bir ölçü ile ve bir takım yeni vesikalardan da faydalanmak suretiyle kaleme alınmış olup, isimlerini bildiğim halde sırf göremediğim için kayıttan kaçındığım bir kaç kitap hariç, bibliyografya itibarıyla de bir hayli zengindir. Böyle olmasına rağmen, Spuler'in Fuad Paşa maddesini bir yana bırakması ve üstelik münasebet almayan bir yerde uzunluğundan şikâyet etmesi herhalde ilmi bir zihniyete delâlet etmez. Maâmafih Profesörün kıymet takdirinde kullandığı ölçünün daha garip cilveler de arzettiği vâkidir. Nitekim Ansiklopedi'de 5 sahifelik bir yer kaplayan Tepedelenli Ali Paşa [M. Cavid Baysun] maddesi * işaretiyle gösterildiği halde aynı müellifin 12 sahifelik Cem ve yine aynı müellifin 12 sahifelik Evliya Çelebi maddelerinden bahsedilirken mezkûr işaret konulmamıştır. Yalnız bu sonuncu misâl bile münekkidin bu mevzulara tamamen yabancı olduğunu isbata kâfidir. Zira Profesör son iki maddenin mahi-

yetlerini anlamasa bile, bunların Leiden tabında ne şekilde yazıldıklarını gözden geçirse, hiç değilse sahifelerini hesaplasaydı, kullanmakta pek hassas davrandığı işareti bu son iki maddeye saklayabilirdi. Ebüssü'ûd Efendi maddesi, M. Cavid Baysun'un Ansiklopediye yazdığı otuzu müteceviz makale arasında, ilim dünyası bakımından, şimdiye kadar bilinmeyen geniş malûmatı ihtiva ettiği halde, Spuler'in tenkidinde bu yazının adı dahi zikrolunmamıştır. Diğer taraftan İslâm Ansiklopedisi'nin en müvaffak muharrirlerinden biri bulunan ve makaleleri birer tedkik mahsulü olan Fevziye Abdullah'ın yazdığı (Arif Hikmet Bey, Aynî, Belîg Bursavî, Ebüzziya Tefvik, Halilî gibi) maddelerden tamamen bihaber kalması Profesör Spuler'in ilmine ve metoduna delil olarak ileri sürülemez.

Lâkin Prof. Spuler, dikkatsizliğinin şâhikasına, ancak bâzı maddelerin müelliflerini bile yekdiğerine karıştırmak suretiyle erişebilmiştir. Ezcümle Fuad Köprülü'nün zannettiği Cengiz maddesi W. Barthold tarafından yazılmış olup, Köprülü bu maddeye sadece küçük bir ilâve yapmıştır. Münekkidin, Mükrimin Halil Yınanç'a mal ettiği Ahmed Paşa (Bonnaval) maddesi hadd-i zatında M. Cavid Baysun'un kaleminden çıkmıştır. Bursa maddesi ise Spuler'in söylediği gibi, yalnız Darkot ve Ernest Diez'e değil, aynı zamanda Mükrimin Halil Yınanç'a da aittir. Yine münekkidimizin tahmini hilâfına Dulkadırîlîler maddesini Yınanç yazmamış, sadece tevsî etmiştir. Filhakika, maddenin altında J. H. Mordtmann'ın imzası bulunmaktadır.

Öyle zannediyoruz ki, yukarıdan beri verdiğimiz izahat Profesör Spuler'in, tenkide giriştiği mes'eledе, gösterdiği büyük dikkatsizliği sarâhaten meydana koymuştur.

Spuler'in makalesi şüphesiz ki, yalnız salâhiyetsizlikten veya dikkatsizlikten mütevellit hatâlara münhasır değildir. Mezkûr yazıda, bir çoğu matbaa yanlışlarını tashiî eden, bol miktarda notlara da rastlanmaktadır. Vâkıa bu notlar sayesinde münekkî, yazısını İslâm Ansiklopedisi Tahrir Hey'etine «uzun bir tenkid» gibi göstermeğe müvaffak olmuştur. Fakat onun bu gayreti kanaatimizcê, abesle iştigâlden başka bir şey değildir. Zira müellif bir kısım makalelerdeki bâzı mürettip hatâlarını düzeltebilmişse de bunlardan çoğu karine ile anlaşılabilir kadar basittir. Dikkatli bir göz Spuler'in bulduğu yanlışların tamamıyla tesadüfî olduğunu derhal fark eder. Çünkü sarfedilen bütün gayrete rağmen, İslâm Ansiklopedisi'nin hemen her maddesinde üç beş

² Fevziye Abdullah'ın İslâm Ansiklopedisi'ndeki Hüseyin Rahmî maddesi 46. cüzdê çıktığı için, yukarıda bu maddeyi zikretmedim. Halbuki müellifin bu makalesi Hüseyin Rahmî hakkında yazdığı gayr-ı matbû bir monografiden hülâsa edilmiştir.

tertip hatası olduğunu hiç bir mübalâğaya kapılmadan söyleyebiliriz ve bunu da girişilen işin azameti dolayısıyla pek tabii buluruz. Hem kendi yazısı, hem de Ansiklopedi hakkındaki bu görüşüme Profesörü de iştirak ettirebilmek için burada bir kaç misâl vermeği faydalı buluyorum. Meselâ Spuler'in, hiç bir yanlışını kaydetmediği Hârizmşâhlar maddesinde iki tanesi cümle yanlışlığı olmak üzere tam on yedi tertip hatası vardır.

Cl. Huart'ın Akşemseddin maddesi³ ise tenakuzlarla doludur. Çünkü burada bir taraftan Akşemseddin'in 1450 de⁴ öldüğü kaydedilirken diğer taraftan onun İstanbul muhasarasına iştirâkinden bahşolunmuş, bu yetmiyormuş gibi 1473 deki Otluk Beli muharebesinden evvel Sultanın rüyasını tâbir ettiği yazılmıştır. Halbuki Akşemseddin'in İstanbul muhasarasında hazır bulunduğu ne kadar belli ise Otluk Beli muharebesinde bulunamayacağı da o kadar kat'îdir, zira Akşemseddin bu muharebeden çok önce 863 (1459) de hayata gözlerini kapamıştı⁵.

Mükrimin Halil Yınanç'ın Ahmed Paşa (Gedik) maddesinde «ayıttı» kelimesi iki yerde «etti» şeklinde yazılmıştır⁶. Bu yanlışın eski harflerle her iki kelimenin aynı imlâ ile yazılmasından neş'et ettiğini tahmin güç değilse de, eski harflerle ünsiyeti olmayanlar için bir kelime hatası bütün bir cümlenin mânasını anlaşılmasız bir hale sokabilir.

Yine Mükrimin Halil Yınanç'ın Bursa maddesinde Belîg Bursavî'nin ölüm tarihi 1142 yazılacağına bir matbaa hatası yüzünden 1342 olarak çıkmıştır⁷.

Fuad Köprülü'nün yazdığı Bâkî maddesinde, şâirin ölüm tarihi 23 Ramazan 1008 olarak kaydedildikten sonra parantez içinde Milâdîsi 7 Teşrinisani 1600 diye gösterilmişse de bunu 7 Nisan 1600 olarak düzetmek icap eder⁸.

³ Akşemseddin maddesi yeniden telif edilmediği halde, Spuler «Türk sahasına ait» tercüme yazılardan bahis sırasında bu yazıyı zikretmediği her nasılsa unutmıştır.

⁴ İslâm Ansiklopedisi (İngilizce) nde Akşemseddin'in ölüm tarihi yazılı değildir.

⁵ Akşemseddin'in ölüm tarihi hakkında muhtelif rivayetler varsa da, ben Emîr Hüseyin Enisi'nin *Menâkıb-ı Akşemseddin*'de verdiği 863 tarihini kabul ediyorum. Nitekim Akşemseddin'in halifelerinden Abdürrahim Karahisari'nin 865 de Mahmud Paşa namına yazmış olduğu *Vahdetnâme* isimli büyük mesnevisinde, şeyhi Akşemseddin'den

بی نهایت بحر ایدی اول پاک نور
سچہ بیاسون نور پاک خاک نور

diyerek bahsetmesi (*Vahdetnâme*, hususi kütüphanemizdeki nüsha, varak 17b) beni teyit etmektedir.

⁶ İslâm Ansiklopedisi, İstanbul tabı, I, 196a, str. 57; 196b str 1.

⁷ İslâm Ansiklopedisi, İstanbul tabı, II, 813b, str. 34.

⁸ Müellifler ansiklopediye yolladıkları makalelerinde ekseriya yalnız hicrî tarihleri yazdıkları cihetle bunların tekabül ettiği milâdî tarihi bulmak tahrir hey'etine kalmakta

Yukarıdanberi zikrettiğim misâlleri, çoğaltmak hattâ her maddeye teşmil etmek mümkündür. Ancak ben bu misâlleri, sırf Spuler'in bulduğu hatâların, sâdece tesadüfen göze çarpanlardan ibaret olduğunu belirtebilmek için verdiğim cihetle şimdilik kâfi görüyorum.

Spuler yazısının başında «Türlere ait olan maddelerin pek esaslı bir şekilde tamamlanacağı ve tevsien yazılacağı önceden beklenir ve umulurdu. Bu iş hakikaten, Türk ilim dünyasının son zamanlarda garbın tetkik ve telif tarzı ile pek istinas etmiş olduğunu gösteren bir tarzda, pek şayan-ı memnuniyet bir derecede, başarılmıştır. Bunda şüphesiz orta avrupa ve garbî avrupa âlimlerinin Türk yüksek mekteplerinde senelerce beraber çalışmış olmalarının büyük semeresini görmek caizdir» diyor ki bu mütalâasının ikinci kısmına iştirâk edemediğimi söylemeliyim. Zira İslâm Ansiklopedisi'nin türkçe neşrine yardım eden altmışa yakın Türk âliminin pek cüz'î bir kısmı, Spuler'in zannettiği şekilde, avrupalı âlimlerden feyz almıştır. İslâm Ansiklopedisi'nin İstanbul tabındaki Türk sahasına ait tetkiklerin Leiden tabındaki makalelerle mukayesesi kimin kimden müstefit olabileceğini sarih bir surette meydana koyduğu için bu hususta fazla bir şey söylemeyi zait görüyorum.

Spuler'in ansiklopedi hakkındaki mütalâalarını böylece cevaplandırdıktan sonra bu mevzuda kendi düşüncelerimden de bir parça bahsetmeye çalışacağım.

1. İslâm Ansiklopedisi bir çok bakımlardan klâsik ansiklopedi ölçüsünden tamamiyle ayrılmaktadır. Buna daha ziyade bir «Monografiler mecmuası» demek pek de yanlış olmaz. Burada maddelerin bâzı ölçüler dahilinde yazılmasını beklemek adeta imkânsızdır. Çünkü her madde kaynakların az veya çokluğuna, o sahada evvelce yazılmış monografilerin bulunup bulunmadığına, müellifin o mevzudaki hazırlığına tâbi olduğu cihetle ölçünün ister istemez bu şartlara bağlı kalması mecburidir. Hattâ şu veya bu sebeple bir yazının bile kuvvetli ve zayıf tarafları olabilmektedir. (Bütün bu noktalar hakkında ikna edici uzun tafsilât vermek daima mümkündür).

Prof. Spuler işte bu cihetleri göz önünde bulundursaydı maddeleri mahiyetlerine göre şu şekilde bir tasnife tabi tutabilirdi:

- a. Mevcut tetkiklerin nâtamam ve yanlış bir hülâsasını yapanlar,
- b. Mevcut bilginin eksiksiz ve iyi bir hülâsasını yapan maddeler,

bu da kaçınılmaz hatâlara sebebiyet vermektedir. Bu itibarla ansiklopediden faydalananlar hieri tarihi esas ittihaz ederek milâdi tarihleri daima kontrolden geçirmelidir. Nitekim Bâkî maddesindeki hata (II, 245a, str. 46) gündelik gazete tarihçilerinden birini iki defa Bâkî'nin ölümünden bahsetmek mecburiyetinde bırakmıştır.

- c. Mevcut malûmatı hülâsa edip ona bâzı ilâveler yapanlar,
ç. Bir mes'eleyi ilk defa olarak tetkik eden maddeler.

2. İslâm Ansiklopedisi'nin İstanbul tabının en bâriz husûsiyetlerinden biri telif maddelerin hemen hepsinde yerli kaynaklardan geniş ölçüde faydalanılmış olmasıdır. Bir şâirden bahsolunurken, hayatı ve edebî hüviyeti hakkında divânından, bir tarihçi mevzu-ı bahs ise, doğrudan doğruya eserinden faydalanmak umûmiyetle gözönünde tutulmuştur.

3. Ansiklopedi'nin İstanbul, tabını Leiden tabından ayıran belli başlı farklardan biri de Tenkidi bibliyografyaya geniş ölçüde yer verilmesidir. Bilhassa Fuad Köprülü'nün, Cavid Baysun'un, Mükrimin Halîf Yınanç'ın Fevziye Abdullah'ın ve benim yazdığım maddelerin bibliyografyaları umûmiyetle bu şekilde tanzim edilmiştir. Bu sayede hem kullanılan malzemenin kıymeti, hem daha evvel yapılmış tedkikler varsa onların değeri okuyanların gözü önüne serilmektedir ki, bunun ne kadar faydalı olduğunu söylemeğe bile lüzum yoktur.

4. Ansiklopedi'nin İstanbul tabındaki noksanlardan biri, bilhassa Osmanlı tarihine ait yazılarda, yerli kaynaklardan doğrudan doğruya faydalandığı halde yabancı kaynakların çoğundan ikinci elden eserler vasıtasıyla istifade edilmesidir.

Pek çok milletlerle alâkası olan Osmanlı tarihine çalışanların uğradığı bu zarureti mazur göstermeğe kalkışmadan bunun bir noksan olduğunu belirtmeliyiz.

5. Spuler'in fark etmemesine rağmen, İslâm Ansiklopedisi'nin seviyesini düşüren en mühim şey bâzı maddelerin bibliyografyalarında mektep kitaplarının da zikredilmesi keyfiyetidir. Bereket versin bu kusur mahdut maddelere münhasırdır.

Yazıma son verirken şurasını bilhassa belirtmek isterim ki, Spuler'in en büyük hatâsı ne görüşlerinin yersizliğinde ne de dikkatsizliğinin fazlalığındadır. Onun asıl büyük hatâsı meslek hayatının henüz başlangıcında olduğu halde, büyük bir tecrübeye ihtiyaç gösteren ve ancak meslek hayatının sonlarına gelmiş bir kimsenin yapabileceği bir işe girişmesindedir. Halbuki profesör unvanını almış bir zatın hiç olmazsa bu ciheti takdir etmesi ve böyle bir şeye kalkışmaması lâzım gelirdi. Maamafih yazdığı tenkidi İslâm Ansiklopedisi tarafından türkçeye çevrilip tamim edildiği için Doktor Spuler'in şansına gıpta etmeliyiz. Diğer taraftan bu mütevazı mülâhazalarımızı bütün Ansiklopedi karilerinin okuyamayacağını düşünerek üzüntü duymamak da mümkün olmuyor.